

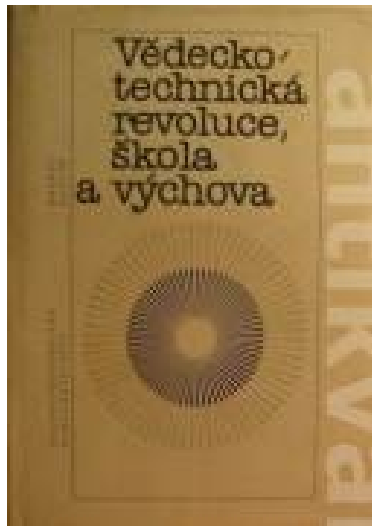
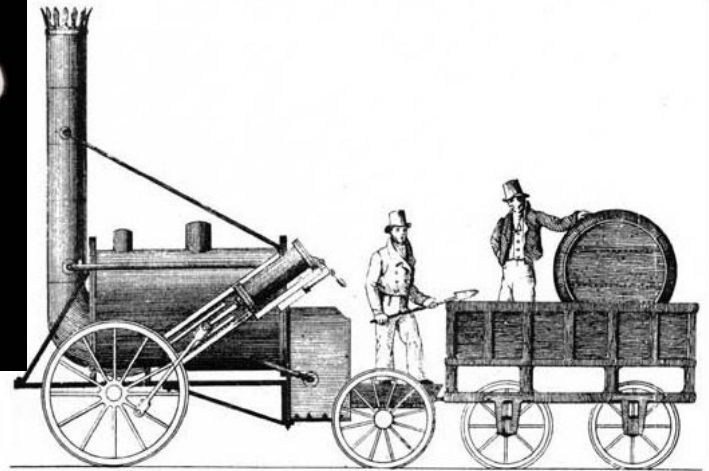
Přednáška č. 6

DEMOGRAFICKÝ PŘECHOD, STÁRNUTÍ POPULACE

DEMOGRAFICKÝ PŘECHOD, DEMOGRAFICKÁ REVOLUCE

- Základem změn v posledních třech stoletích je dynamický **rozvoj nezemědělských výrobních aktivit**
- Po rozvoji řemesel a obchodu následuje **rozvoj těžebního a ostatních odvětví průmyslu**, který doprovází rozvoj **dopravy a služeb**
- Procesy **průmyslové revoluce, urbanizace, zvýšení produkce potravin a vědecko-technická revoluce** jsou spojeny s významnými změnami ve společnosti **nejsou izolovanými procesy**, ale navazují na sebe a vzájemně se podmiňují

- Součástí těchto změn je i **změna reprodukčního chování lidí - demografická revoluce**
- Pokrok v zdravotní péči, růst vzdělanosti, změny v postavení žen a dětí, zlepšení životní úrovně a vývoj způsobu myšlení a morálky **změnily původní přirozený řád reprodukce**
- Tyto faktory umožnily na jedné straně **snižování úmrtnosti** a na druhé straně (později a postupně) **omezování plodnosti**

Demografický přechod (někdy také *demografická revoluce* či *tranzice*) **je převratným a v historii lidstva ojedinělým procesem změny demografické reprodukce**

- Zdeněk Pavlík: „*Demografickou revoluci je možno co nejstručněji charakterizovat jako převratnou a v celé historii lidstva ojedinělou přeměnu charakteru demografické reprodukce, která je ve svém výsledku nejzřetelněji patrná ve změnách v úrovni úmrtnosti, porodnosti a ve věkové struktuře jednotlivých populací.*“

- Vzniká na určitém stupni společenského rozvoje a na jiném opět končí
- Charakteristický je pro něj především **pokles hrubé míry porodnosti (resp. plodnosti) a hrubé míry úmrtnosti**
- Klesá také **kojenecká úmrtnost**, zvyšuje se **naděje dožití**, dochází ke stabilizaci populačního růstu
- Koncept *demografického přechodu* se tedy pokouší **zobecnit změny růstu počtu obyvatel v čase**

- Termín demografický přechod vystihuje skutečnost, že se jedná o ***přechodné období demografických procesů, které spojuje periody relativně rovnovážného přirozeného pohybu obyvatelstva***
- **Proces demografické revoluce začíná zhruba polovině 18. století ve Francii a Anglii**
- **Určit počátek i konec tohoto procesu je však velmi obtížné, protože k němu *nedochází u celé populace současně*, ale postupně u jednotlivých skupin obyvatelstva**
- **Také *jednotlivé země mají svá specifika* a neprocházejí procesem demografické revoluce ve stejnou dobu a stejně rychle**

- Populace Země v 18. století vzrostla o 40 %, obyvatelstvo Evropy se zvětšilo dokonce o 54 %
- Je třeba si populační růst zasadit do kontextu - **celý proces proběhl v západní Evropě přibližně v letech 1750-1930**
- Bylo to **období modernizace a průmyslové revoluce**, která odstartovala nejen proces industrializace, ale i urbanizace, sociálních a kulturních změn, růst vzdělanosti..

- **Co však bylo příčinou tohoto nebývalého populačního růstu?** Na to se snažili odpovědět demografové, kteří tuto odpověď formulovali do teorií demografického přechodu..
- např. Anglický pastor a ekonom **Robert Malthus** ve svém „Eseji o principu populace (1789)“ vyjádřil **obavy nad růstem populace**
....považoval ho za neudržitelný a neslučitelný s možnostmi společnosti zajistit **zdroje obživy** (malthusiánství)

- Francouzský demograf *Adolphe Landry* (1939) hledal vysvětlení v představě ***fázového vývoje populací***
- Podle něj je **demografický režim funkcí individuálních materiálních aspirací jedinců** (touha po blahobytu a sociální jistotě) a **produkčních možností společnosti**

- Společnosti se vyvíjí od ***primitivních***, kde je ekonomickými faktory **omezována pouze mortalita a populace se snaží maximalizovat svou velikost na(d) úroveň ekonomických možností...**

- ...až po **moderní, vyspělé** s vysokou úrovní ekonomické produkce, kde je však **velikost populací pod úrovní ekonomických možností**, protože egoistická touha po vysoké životní úrovni vede k **vědomému omezování porodnosti**

- **Nejvlivnější teorii demografického přechodu**, které dal i název a která je považována za **klasickou**, formuloval americký demograf *Frank Notestein* v 50. letech 20. století.
- Stejně jako u jiných teorií je opět základem **vývoj populace ve třech fázích demografických režimů** a podstatou růstu populací je pro Notesteina zejména **pokles úmrtnosti** způsobený zvyšující se životní úrovní a kontrolou nad nemocemi

- 1. fáze (před tranzicí)** - je charakteristická ***vysokou úmrtností*** (ovlivněnou výraznými výkyvy – epidemie, války, hladomory) a ***vysokou porodností***
- 2. fáze (období tranzice)** – je pro něj typická ***klesající úmrtnost doprovázená také klesající porodností***, pokles v míře ***úmrtnosti*** obvykle ***předchází*** poklesu porodnosti, což ***vede k populačnímu růstu***
- 3. fáze (po tranzici)** – je demografickým režimem s ***nízkou úmrtností a nízkou*** (často i fluktuující) ***porodností***

- **O adekvátnosti klasické teorie první demografické tranzice** se začaly v 60. letech 20. století **objevovat pochybnosti**
- V 80. letech vznikla na základě výzkumu univerzity v Princetonu ***nová teorie (prvního) demografického přechodu***, která vycházela z velmi podrobných analýz dat a odpovídala na otázky, na které původní teorie nebyla schopna odpovědět
- **Odlišovala** se od klasické teorie **ve čtyřech bodech:**

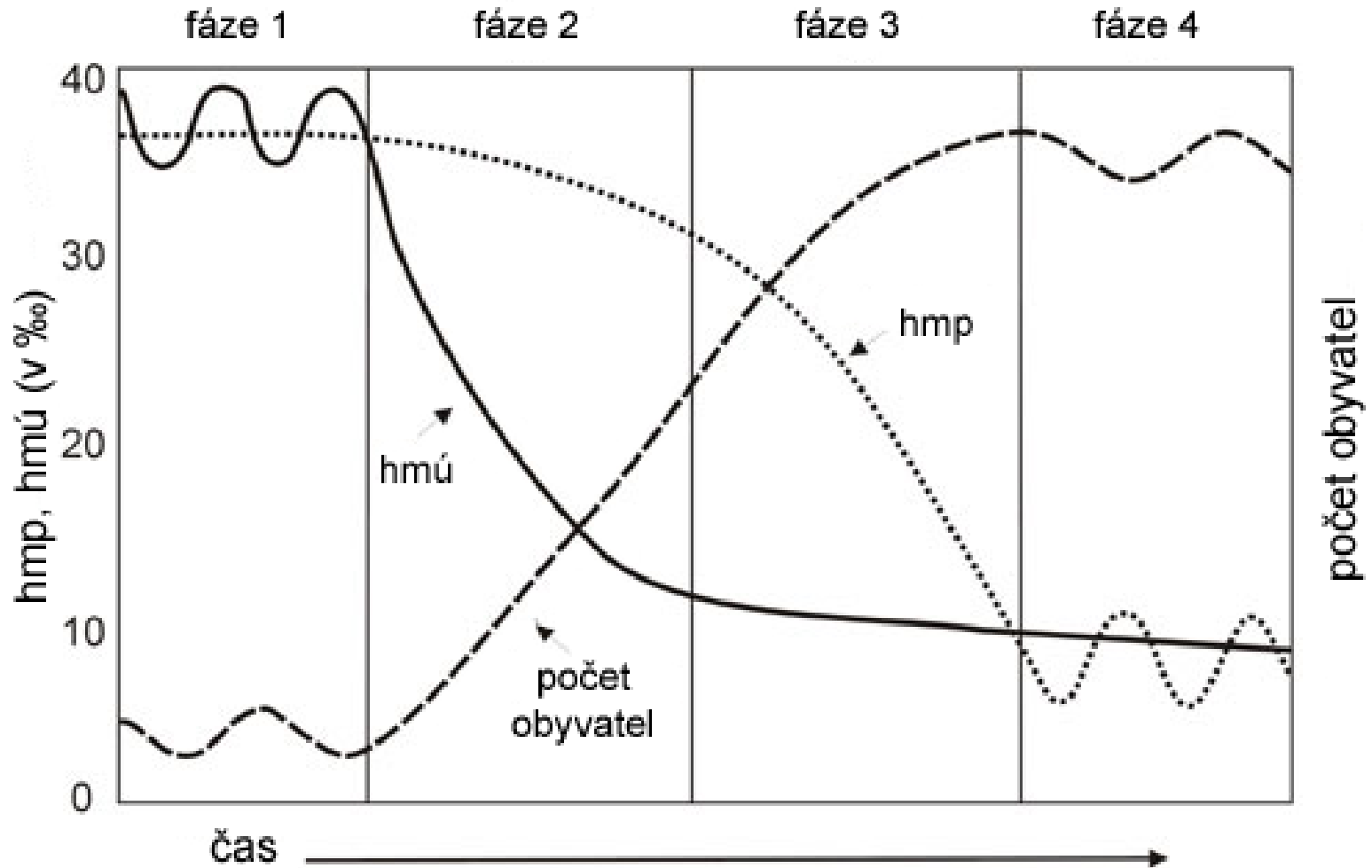
- 1) První odlišností byl **sociální a ekonomický kontext**, ve kterém tranzice započala
 - Klasická teorie předpokládala, že ***v této fázi musí být země na určitém vývojovém stupni..***, ovšem podle empirických dat začal prudký pokles porodnosti v úzkém časovém rozmezí (1880-1910) v různých zemích s různými ekonomickými podmínkami

- 2) druhým aspektem bylo **fertilní chování obyvatel**
 - Nová teorie tvrdí, že ***celková i manželská plodnost byla ještě před tranzicí nižší, než za jakou ji pokládá klasická teorie***

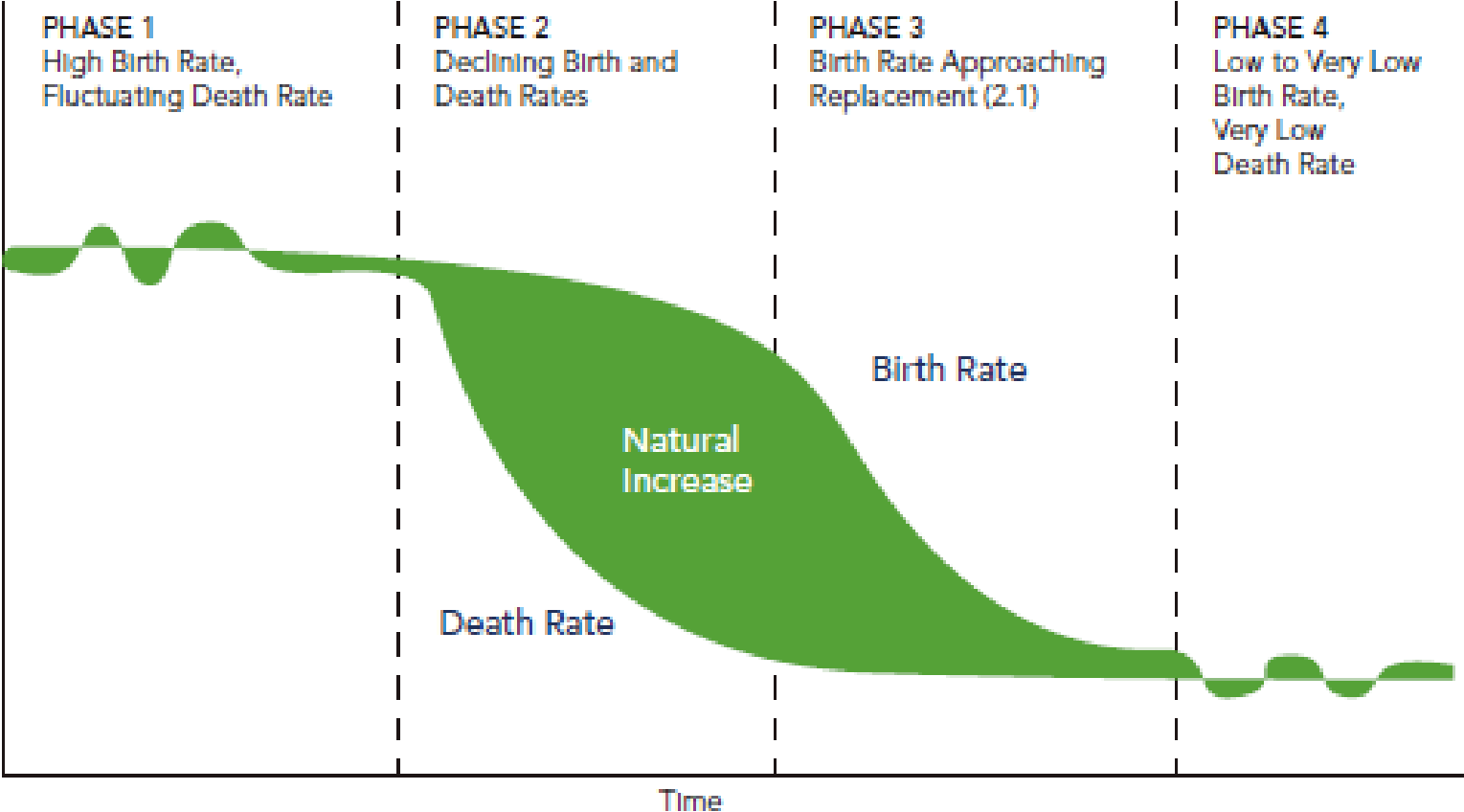
- 3) Dalším bylo **vědomé rozhodování o počtu dětí v rodině**

- 4) **Kulturní vliv na demografické chování lidstva**
 - Ačkoliv v rámci jednoho regionu mohou existovat rozdílné stupně ekonomického vývoje, ***lidé se rozhodují o počtu dětí především na základě vzájemných sociokulturních vazeb***

Obvykle se tedy průběh klasického demografického přechodu rozděluje do dvou a více (čtyř) fází

The Classic Phases of Demographic Transition

NOTES: Natural increase or decrease is the difference between the number of births and deaths. The birth rate is the number of live births per 1,000 population in a given year. The death rate is the number of deaths per 1,000 population in a given year.

- <http://www.gapminder.org/data/>
- (children per woman – total fertility)
- (total population)

První fáze

- pro tuto fázi jsou charakteristické **vysoká míra porodnosti i vysoká míra úmrtnosti**
- **Moderní medicína není zdaleka rozvinuta**, standardy osobní hygieny jsou na velmi nízké
- Obě míry kolísají podle aktuálních okolností
- **Populační růst stagnuje**
- V této fázi jsou dnes nejvíce ekonomicky zaostalé země střední a východní Afriky a středoasijské (např. Afghánistán)

Druhá fáze

- Tato fáze se vyznačuje nadále **vysokými hodnotami míry porodnosti**, ale již **výrazným poklesem míry úmrtnosti**
- **Modernější medicínské techniky** a vyšší hygienické standardy vedou ke snižování úmrtnosti, a tedy **velkému populačnímu růstu**
- V této fázi dnes nalezneme např. některé země západní Afriky a střední a jižní Asie

Třetí fáze

- Tato fáze je charakteristická mírnějším poklesem a následným **ustálením míry úmrtnosti na nízké úrovni** a poměrně **prudkým poklesem míry porodnosti**
- V důsledku sílící suburbanizace, ekonomickému a sociálnímu tlaku na vícečetnou rodinu se **porodnost postupně snižuje**, a to téměř **až na úroveň úmrtnosti**

- Dochází také ke **značným migracím**, např. z populačně rostoucí Evropy (přelom 19. a 20. století, ale i později) do USA.
- **Populace stále roste, ale daleko méně než v předcházející fázi**
- V této fázi se dnes nacházejí např. některé země Latinské Ameriky, jihovýchodní Asie a Oceánie
- Druhá a třetí fáze jsou příznačné pro tzv. ***první demografický přechod***

Čtvrtá fáze

- Jedná se o období, v němž se ***míry porodnosti i úmrtnosti ustálí na nízké úrovni***
- ***úhrnná plodnost se dostává hluboko pod „záchovnou“ hranici prosté reprodukce 2,1***
- V důsledku toho dojde k ***velikostní stabilizaci populace*** (stacionární populace)
- Na zachování nízké úrovně porodnosti a malých rodin mají vliv zejména sociální, ekonomické a institucionální faktory
- Země, které se nacházejí v tomto stádiu, resp. jsou již za ním (především vyspělé země západní a severní Evropy), mají ukončen i tzv. ***druhý demografický přechod*** (= 4. fáze)

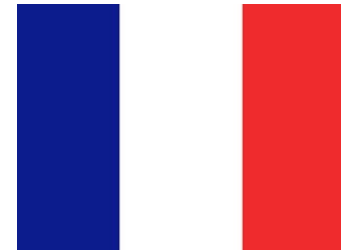
- **Demografický přechod se neodehrál** v Evropě a dalších zemích **ze dne na den**
- Podle stupně ekonomického a společenského rozvoje se **jednotlivé fáze** postupně **objevují ve všech zemích světa** - demografický přechod tedy ***probíhá značně diferencovaně***
- **Méně vyspělé oblasti a země**, v nichž byla relativně vysoká úroveň kojenecké úmrtnosti, negramotnosti a nízká úroveň industrializace i urbanizace, **následovaly v proměnách svého demografického chování své vyspělejší předchůdkyně v průběhu několika desítek let**

- **Bylo to** sice později, ale v každém případě **mnohem dříve, než se tyto země dostaly na podobnou ekonomickou a sociální vyspělost** oblastí, v nichž demografický přechod začal
- Průběh přechodu byl také mnohem rychlejší, obecně platí: **čím později a v čím méně vyspělých zemích přechod začal, tím také dříve proběhl (probíhá) či skončil**
- Většina relativně vyspělých zemí světa je dnes ve třetí či konečné čtvrté fázi demografického přechodu

Podle toho, jak jsou **synchronizovány změny porodnosti a úmrtnosti** v průběhu prvních dvou fází prvního demografického přechodu, rozlišujeme **tři typy**:

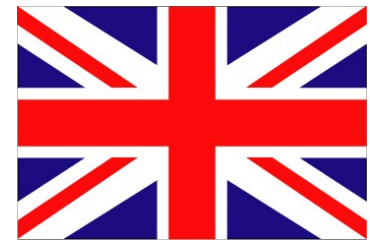
Francouzský typ

- U tohoto typu dochází k poklesu porodnosti a k zlepšování úrovně úmrtnosti téměř současně v obou fázích revoluce. Důsledkem je **relativně malý růst populace**

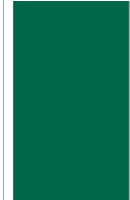
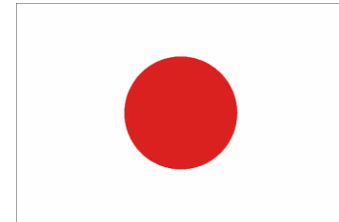
Anglický typ

- Úmrtnost se zlepšuje v obou fázích, porodnost však v první fázi neklesá, stagnuje, což má za důsledek dosti **značný nárůst populace**. V druhé fázi pak porodnost rychle klesá.

Japonsko - mexický typ

- Dochází ke snižování úmrtnosti v obou fázích, nicméně porodnost v první fázi dokonce stoupá
- Ve druhé fázi porodnost klesá
- U tohoto typu dochází k dosti **velkému početnímu růstu populace a většinou trvá kratší dobu**
- Tento typ je charakteristický pro **rozvojové země**
- Jedná se o konkrétní příklad obecného pravidla, které říká, že **čím později demografická revoluce začíná, tím kratší má průběh**

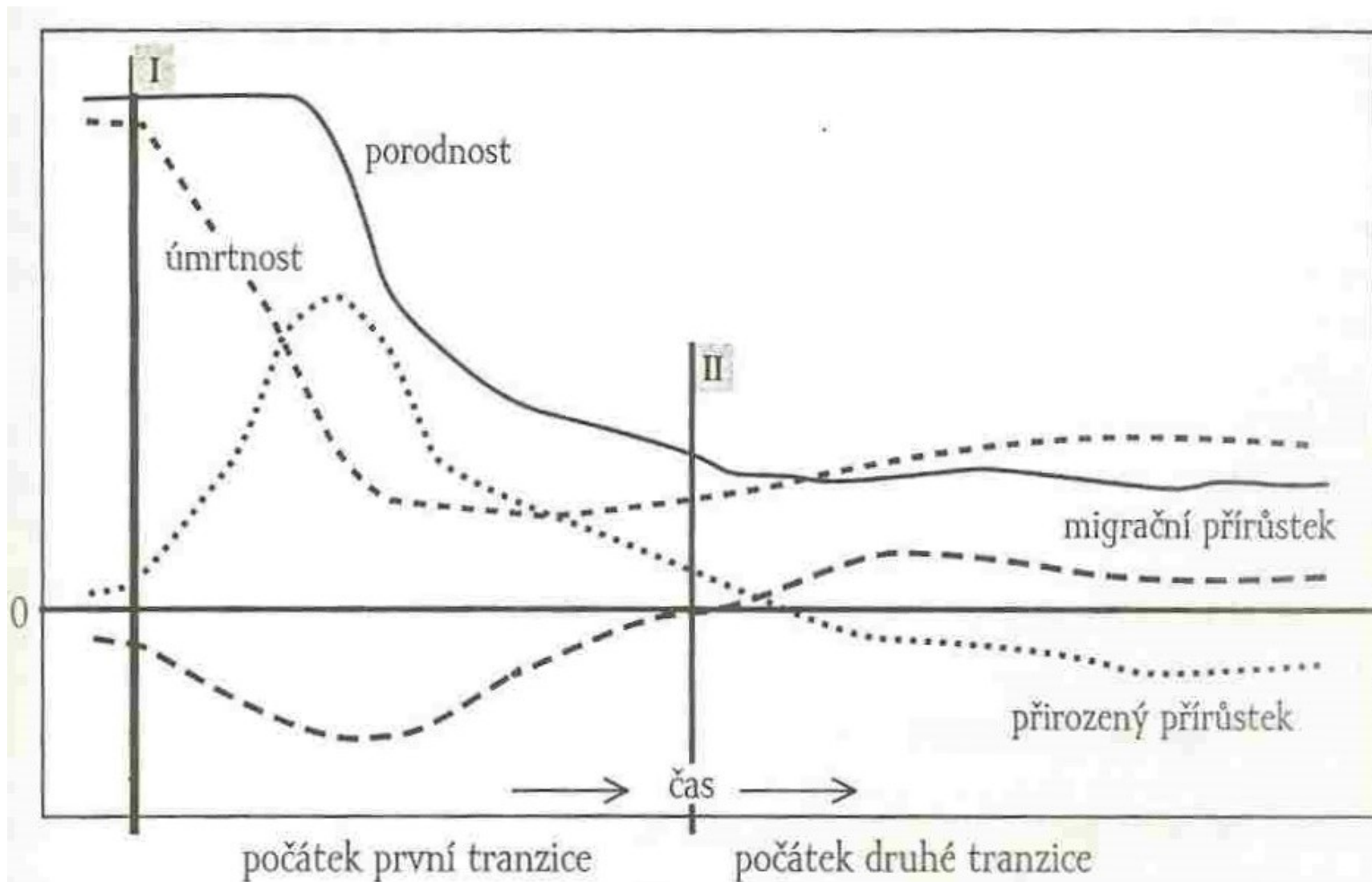

- Termín ***druhý demografický přechod*** byl vnesen do demografického a sociologického diskursu v reakci na **novou velkou proměnu demografického chování**, kterou zaznamenala **západní a severní Evropa od druhé poloviny 60. let minulého století**
- Protože již jeden demografický přechod v Evropě proběhl, tento nový dostal přídomek „***druhý***“

- Termín druhý demografický přechod poprvé použili demografové R. Lesthaeghe (Belgie) a D. J. van der Kaa (Nizozemsko)
- Právě van der Kaa (1987) stanovil **počátek druhého demografického přechodu na rok 1965**
- Za hlavní demografický rys považoval ***pokles úhrnné plodnosti*** z úrovně, která zaručuje alespoň záchovnou (reprodukční) hranici populačního růstu $(2,1)$, ***na úroveň hluboce pod touto hranicí***

Model první a druhé demografické tranzice

- V pozadí druhé demografické tranzice stojí především **posun v hodnotách lidí** - narůstající ***individualismus a důraz na seberealizaci jednotlivce***
- Demografické proměny tohoto období mají **širší souvislosti, než jen rozhodování o počtu dětí a zda vůbec dítě mít**
- Prosazuje se eventualita **nesezdaného soužití párů** a také posun od modelu uniformní rodiny k **pluralitním formám domácností**

- Modernizační sociální změny – zejména **individualismus jednotlivce** - ohrozily fungování „tradiční“ rodiny, jak se ustavila v průběhu 19. století
- Některé „rodinné funkce“ byly **přebírány státem** a rodina se stala **dočasnou jednotkou** – dokud to bylo pro dospělé jedince výhodné

- Na konci 60. let k tomu přistoupilo **hnutí za emancipaci žen** spojené jednak se vstupem do pracovní sféry, jednak se zákonitým nárokem na větší podíl na rozhodování, což vedlo až ke krizi otcovství (nepotřebného)

- Rodina přestala sloužit jako „záchranné pouto“ v době ekonomické krize, **omezil se její socializační vliv**
- Hlavní **společenskou rolí rodiny** zůstalo plození a výchova dětí
- Za těchto podmínek se **zvýšil počet rozvodů i jejich sociální akceptace** – také z důvodů individuálních nároků, kterou rodina měla plnit, ale dle rozvádějících se neplnila
- **Snížil se význam** (přes odpor církve) samotné instituce „**oficiální**“ **rodiny** – k plození a výchově dětí není potřeba sňatku

- Rostl **počet nesezdaných soužití a dětí narozených mimo manželství** (zpočátku pouze jako odklad k následnému sňatku)
- **Rostl počet málodětných a bezdětných párů** – ve většině evropských zemí *nedokázala přirozená reprodukce pokrýt populační ztráty úmrtími* (částečně vyrovnáváno imigracemi)
- Začaly se objevovat **nové typy domácností** tvořené **partnery stejného pohlaví** (zpočátku jich nebylo mnoho)

- Jako **základní společenská jednotka zůstala**, resp. posílila své postavení **domácnost** – vzrostl ovšem počet jejích podob
- V **české společnosti** se tyto **změny** (pokud tedy hovoříme o druhé demografické revoluci) **projevily časově velmi odlišně**
- K **vysoké zaměstnanosti žen a nárůstu počtu rozvodů** došlo již za komunismu

... zaměstnanost žen byla chtěná, tlačaná „shora“
vlastně už od 50. let

... Nárůst rozvodů (nechtěný), avšak fakticky
vyvolaný první změnou, byl vyvolaný sociální
potřebou v 70. letech

- V Československu (jako v jedné z prvních zemí světa) došlo v 60. letech k **legalizaci homosexuality** (nikoliv však homosexuálních „rodin“; diskriminační opatření proti párům stejného pohlaví přetrvávala)
- **Sociální funkce rodiny** byla **chápána** veskrze „**tradičně**“, i když vzhledem k častým rozvodům k tomu měla daleko a rodina tak **fungovala spíše „sériově“** (několik manželství za sebou)
- **Bezdětnost a nesezdanost** v reprodukčním věku byly nicméně **společensky odsuzovány**

- K udržení důsledků tohoto stavu v podobě **přirozené reprodukce obyvatelstva** úspěšně sloužila **od 70. let státní sociální politika**

- „Druhá část“ přerodu (demografického přechodu) se zrodila až po pádu režimu – došlo k rychlému **zvyšování sňatkového věku i věku prvorodiček**, nejvýraznější byl **nárůst počtu nesezdaných soužití**
- Výrazně vzrostl podíl **jednočlenných domácností** zdaleka již netvořených pouze seniory po úmrtí jednoho z partnerů

- Podíl **rozvodů zůstal nadále vysoký**, jeden z nejvyšších na světě
- Pluralita domácností zahrnuje také **registrovaná partnerství homosexuálů** legalizovaná v roce 2006 (zatím bez možnosti adopce dětí)
- **Společenská akceptace uvedených změn** je v české společnosti **značná**, kritika je spojena spíše s okrajovými sociálními skupinami – a to přesto, že většina Čechů považuje za **ideální nukleární rodinu se dvěma dětmi...**

Posun v hodnotách probíhal především těmito směry:

- posun od **sňatečnosti k nesezdanému soužití**
- posun od **preventivní antikoncepce k seberealizačnímu plození**
- posun od éry, v níž bylo dítě středobodem života partnerů, k éře, kdy **středobodem života je pár a jeho dítě**
- posun od uniformních rodin k **pluralistickým formám domácností**

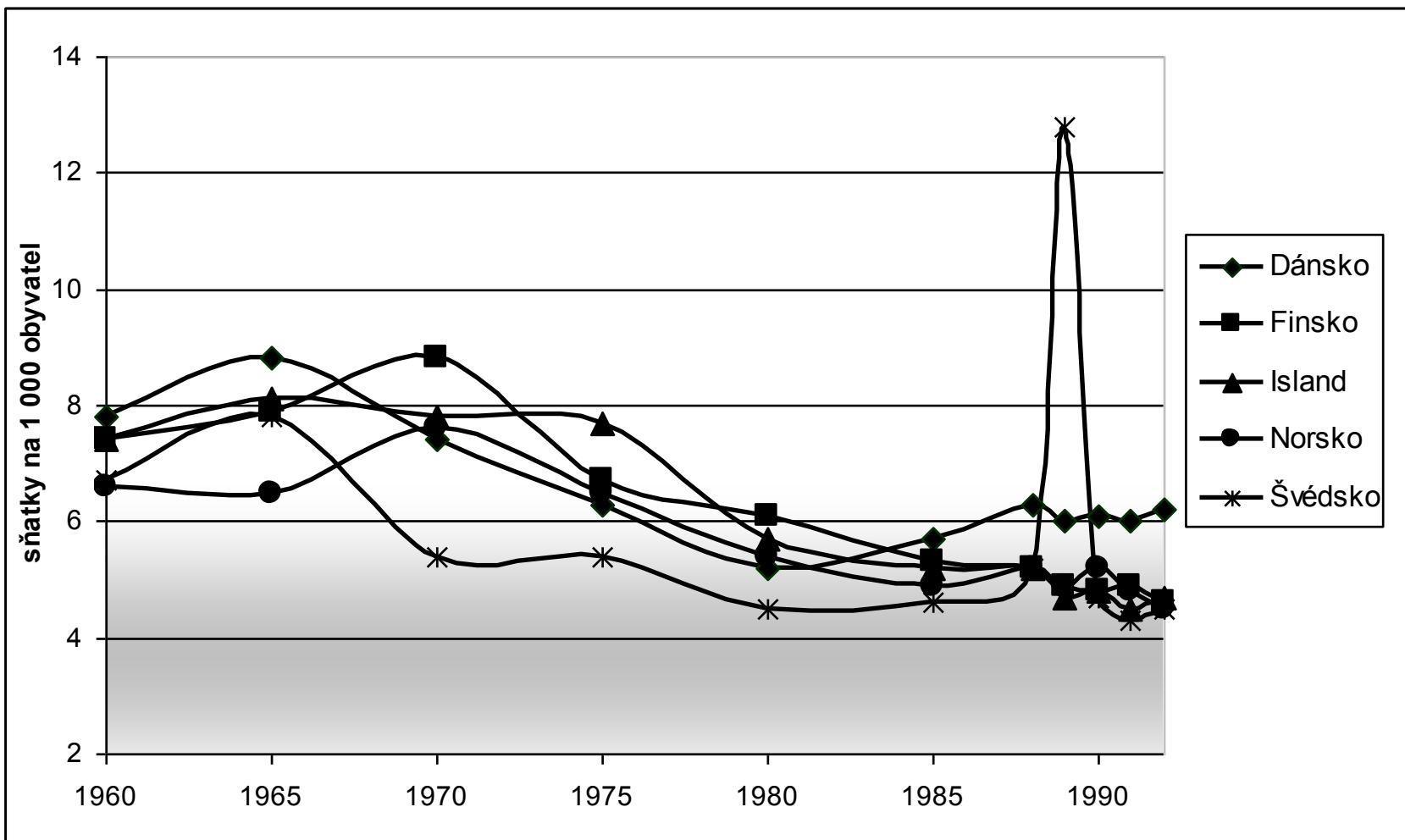
- Nezanedbatelný vliv se připisuje také **masovému rozšíření antikoncepce**
- Dalším významným znakem druhého demografického přechodu je trvalé **zlepšování naděje dožití** v důsledku soustavného růstu životní úrovně
- Tento jev v kombinaci s poklesem porodnosti má za důsledek **demografické stárnutí populace**

- v pozadí obou demografických zlomů (přechodů) stojí **dramatický posun v normách a postojích populací**
- Zatímco v pozadí **prvního přechodu stojí hodnoty altruismu (nezištnosti)**, neboť pokles porodnosti byl nesen především ohledy na ženu a děti,
...v pozadí **druhého přechodu stojí hodnoty individualismu**, který klade **důraz na sebenaplnění a seberealizaci** jedince
- Samotný druhý demografický přechod je **předmětem sporů** mezi odborníky, zda v některých zemích (např. ČR) skutečně probíhá či nikoliv...

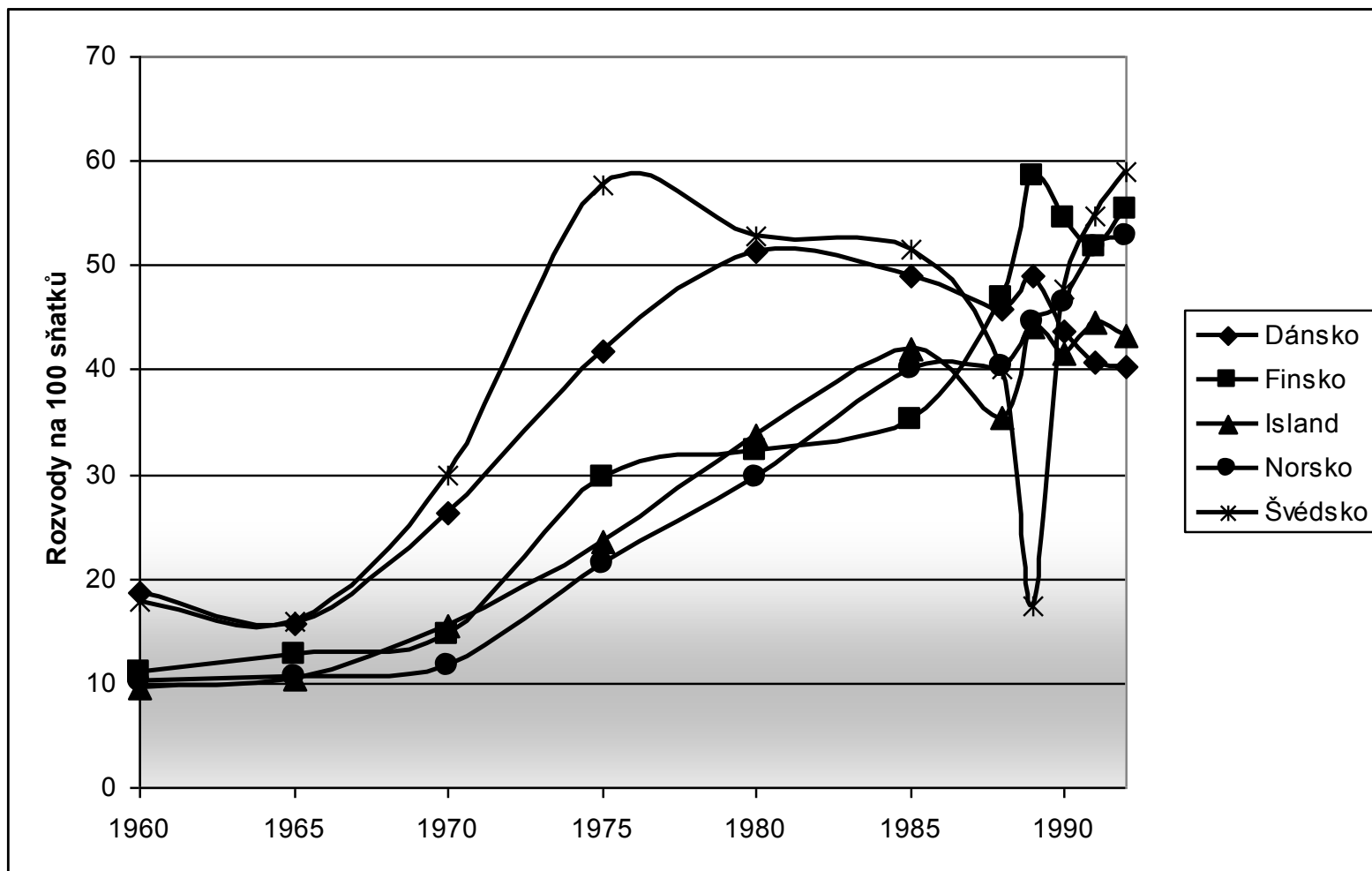
Prostorové šíření demografického chování

- **Nové postoje k demografickému chování**, především k plodnosti, se **šířily pomocí interpersonálních vztahů napříč** společenskými skupinami i regiony
- K akceleraci tohoto šíření obecně napomáhá, pokud **nový způsob chování je pro člověka výhodnější a přínosnější**
- V rámci druhého demografického přechodu se pak **přenos vzorců chování stává mnohem jednodušší díky masovým médiím a možnostem cestování**

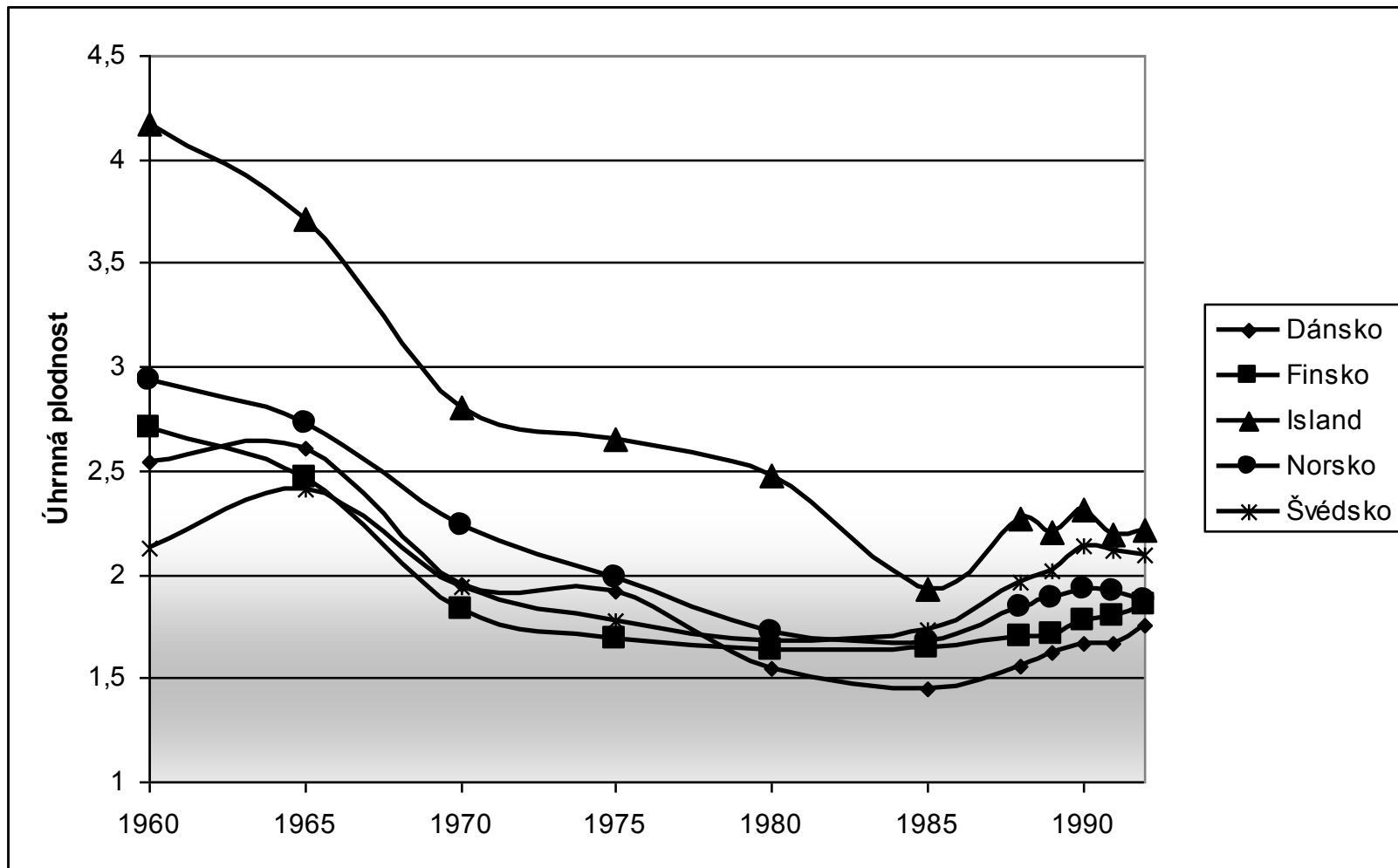
Vývoj hrubé míry sňatečnosti v severní Evropě

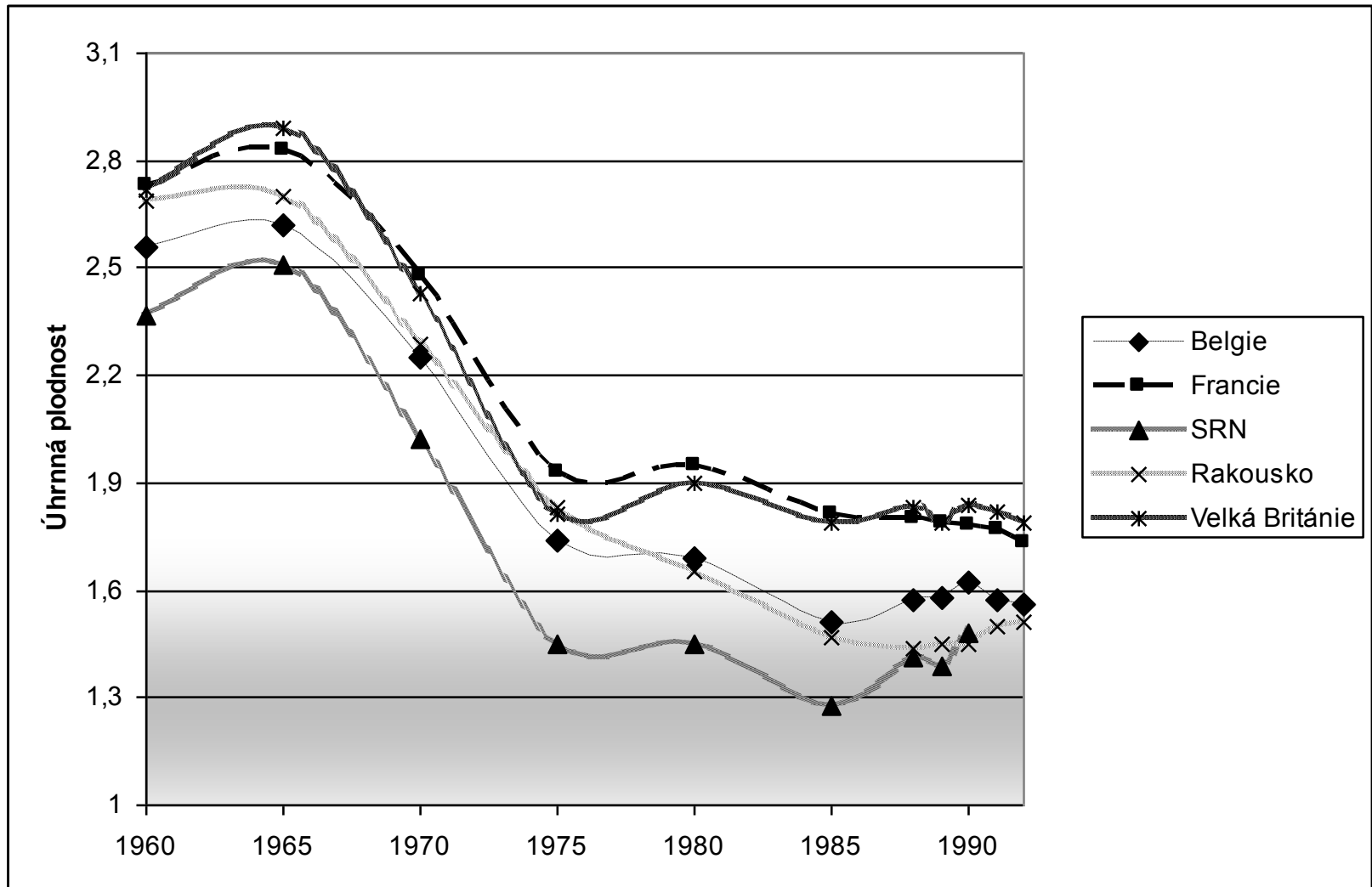
Vývoj indexu rozvodovosti v severní Evropě

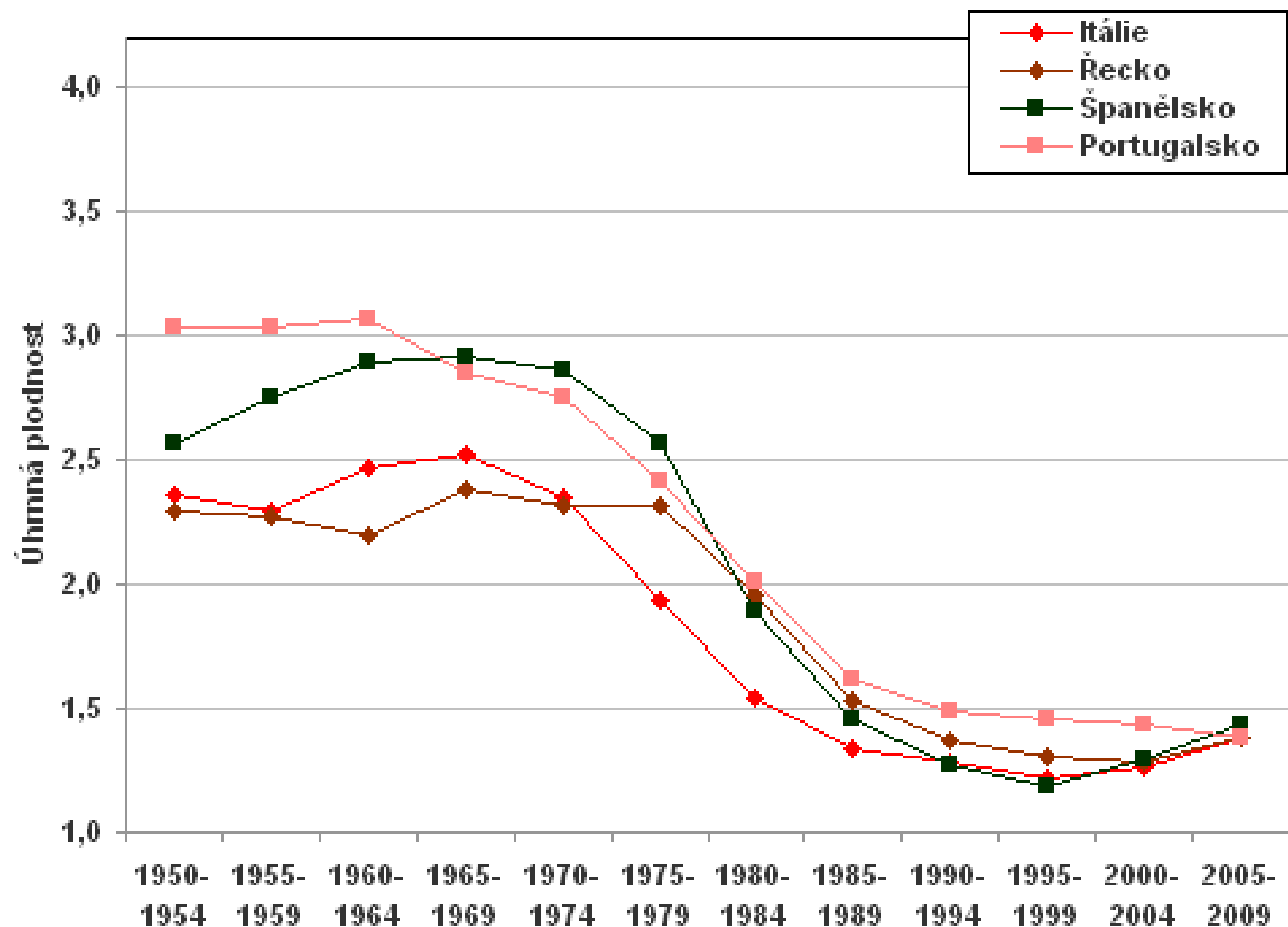
Vývoj úhrnné plodnosti v severní Evropě

Vývoj úhrnné plodnosti v západní Evropě

Vývoj úhrnné plodnosti v jižní Evropě

DEMOGRAFICKÉ STÁRNUTÍ POPULACE

- **Demografické stárnutí** společnosti, které od poloviny 20. století postihuje ve větší či menší míře všechny země, se v současnosti stává jedním z **celosvětových problémů**
- Úzce souvisí s **procesem druhého demografického přechodu**, resp. ***snižováním porodnosti i úmrtnosti a zvyšováním střední délky života***

- **Primárně je *stárnutí populace* dáno trendem úrovně *plodnosti* a sekundárně úrovní *úmrtnosti***
- Průměrné **stáří obyvatelstva** se začíná **zvyšovat** když **poklesne míra plodnosti** – vysoká míra plodnosti je zejména u rozvojových zemí, které mají mladou věkovou strukturu
- Dopad **poklesu úmrtnosti je proměnlivý** v závislosti na tom, zda se týká **mladší nebo starší generace**
- Historicky se **první pokles úmrtnosti** týkal zejména **dětí** a omlazoval tak populaci – postupně se projevil i u dalších generací – **výrazné stárnutí populace**

- *Stárnutí jednotlivce* (biologický proces, biologický věk) vs. **demografické stárnutí**
- Demografické stárnutí se týká **celé populace** a na rozdíl od biologického **může generace omládnout** zvýšením podílu mladých věkových skupin
- K demografickému stárnutí dochází v důsledku změn v charakteru demografické reprodukce a **mění se** při něm **zastoupení dětské a postreprodukční složky** v populaci

Stárnutí může být vyvoláno dvěma faktory:

- 1) Dochází k relativnímu **zpomalení růstu mladších věkových skupin**, které je většinou výsledkem *poklesu úrovně plodnosti a porodnosti*
= **Stárnutí v základně věkové pyramidy**

- 2) Dochází ke **zrychlení růstu počtu osob ve starším věku**, které je důsledkem rychlejšího *snižování měr úmrtnosti ve vyšším věku*
 - To vede k **prodlužování naděje dožití** a tím k častějšímu dožívání se vyššího a vysokého věku
= **Stárnutí ve vrcholu věkové pyramidy**

- Podle **dlouhodobých prognóz** budoucího vývoje celkového počtu a pohlavní a věkové struktury obyvatelstva **bude podíl starších osob v populaci stále narůstat**
- O starých lidech a jejich zvyšujícím se počtu se v západních společnostech často hovoří jako o **sociálním problému**, především v souvislosti s **důchodovým systémem** a s růstem **nákladů na sociální zabezpečení a zdravotní péči**

- Relativní **tempo stárnutí populace** je ovšem **daleko rychlejší v rozvojových zemích** než ve vyspělých

... souvislost s **probíhajícím demografickým přechodem**, který již ve vyspělých zemích proběhl... problémy pro státní politiku, sociální péči, zdravotnictví a celkový hospodářský růst

Nejstarší státy...obyvatelstvo 60 +

- Japonsko 1950: 7,7 %
1980: 12,9 %
1990: 17,4 %
2000: 23,3 %
2010: 30,5 %
2050: 44,2 %
- Německo 1950: 14,6 %
1980: 19,3 %
1990: 20,4 %
2000: 23,2 %
2010: 26,0 %
2050: 39,5 %

- Nejstarší skupinu obyvatel ve **věku nad 80 let tvoří asi 90 mil. osob**, z čehož jsou 2/3 ve vyspělých zemích
- Je to **nejrychleji rostoucí část** populace seniorů
- **Do roku 2050** má být počet nejstarších lidí **5krát větší** než dnes – tj. asi 4 % světové populace
- Ve vyspělých zemích bude **každý jedenáctý člověk starší 80 let**

Stárnutí a pohlaví

- Z důvodu **vyšší úrovně úmrtnosti u mužů** než u žen početně převažují ve starším věku ženy nad muži stejné věkové kategorie
- **S věkem tato převaha výrazně narůstá**
- Zatímco **při narození je početní stav mužů větší** než početní stav žen, tj. na 100 žen připadá zhruba 106 mužů, ve věkové skupině 60-69 let připadá na 100 mužů asi 120 žen
- ve věkové skupině 70-79 let 160 žen a ve věkové skupině 80 a více let to byl už téměř 2,5násobek, tj. 240 žen na 100 mužů (ovšem značné rozdíly mezi zeměmi)

- <http://www.gapminder.org/data/>
- Naděje dožití

